

EROS A CIVILIZACE

=====

(Eros and Civilization, Boston 1956.)

Západní civilizace chápe jako samozřejmost Freudovu tezi, že civilizace je založena na stálém podrobování lidských instinktů. Méně vážně je již chápána Freudova otázka, -zda totiž utrpení, jež je tímto podrobením vloženo na individuum, stojí za tuto cenu, za dobrodiní našeho civilisovaného života. "Štěstí není kulturní hodnotou", -zjišťuje Freud. Je v naší společnosti podřízeno disciplíně práce, disciplíně monogamické reprodukce a danému systému práva. Kultura je metodickým obětováním libida, jeho vynuceným odklonem ve směru sociálně užitečných jednání a výrazů. Čeho bylo dosaženo touto obětí není nepatrné: v technicky pokročilých systémech je takřka úplné podrobení přírody, a je možno vyplnit daleko většímu množství lidí víc potřeb, než kdykoliv dříve. Neustálý vzestup produktivity práce dává další slibné možnosti v tomto směru.

"Intensifikovaný pokrok se nicméně zdá spojen s intensifikovanou nesvobodou. V průmyslové společnosti je - co do kvantity i co do kvality - stupňováno ovládání člověka člověkem. Nezdá se, že tento vývojový trend je náhodným. Koncentrační tábory, masové vraždění, světové války a atomové bomby nejsou "recidivou barbarismu", ale nepotlačitelným doplňkem výtěžků moderní vědy, technologie a mocenského ovládání. Právě neefektivnější destrukci člověka člověkem vidíme paradoxně ve vyspělých civilizacích, kde jsou materiální i intelektuální možnosti k vytvoření skutečně svobodného světa." Možná, že tyto negativní aspekty současné kultury dokazují jen nutnost nové formy represivní civilizace, - tj. "patří k podstatě této civilizace a otázka, za jakou cenu tato civilizace vzniká, je bezpodstatná, - neboť není jiné alternativy".

Podle Marcuseovy interpretace jsou ve Freudově teorii důvody pro odmítnutí ztotožnění civilizace a represe. Marcuse soudí, že je nutné znovu zahájit diskusi o tomto problému. Za základní zde považuje v obecné rovině otázku, zda vztah mezi svobodou a potlačením (represí), mezi produktivitou a destrukcí, mezi pokrokem a panstvím vytváří princip civilizace, či zda je výsledkem jen určité specifické organizace lidské existence. Ve Freudově terminologii jde o problém, zda konflikt mezi principem libosti a principem reality je nesmiřitelný v té míře, že způsobuje represivní přeměnu lidské struktury instinktů, či zda tento konflikt dovoluje pojetí nerepresivní civilizace, založené na zásadě odlišném vztahu mezi člověkem a přírodou, a zda rovněž vytvoří zásadně odlišné existenciální vztahy.

Poněvadž současné výsledky represivní civilizace vytvářejí předpoklady pro možné odstranění represe, je nutné přezkoumat Freudovu teorii v jejím celém sociálně-historickém obsahu. Marcuseova reinterpretace vychází z celkového Freudova pojetí, jako "sociologického" vytváření samé podstaty problému, inherentního danému učení. Ostře odmítá pokusy neofreudovců (revisionistů) o dodatečné modernisování Freuda vnášením kulturní a sociologické orientace zvnějšku. Údajný "biologismus" Freudův je hlubokou sociální teorií, jejíž hloubka je zmlčována řadou neofreudovských škol, které Freuda nechápou v samé podstatě jeho teorie. Tím, že tyto pokusy přesunují pozornost z biologických faktorů na kulturní faktory (tj. z nevědomí na

vědomí), odtínají kořeny společnosti od instinktů a docilují tak konfrontace individuua s hotovým "prostředím", aniž je zkoumán jeho vznik a zákonitost. Tím se podřazuje jejich analýsa prostředí mystifikaci daných společenských vztahů a jejich kritika se pohybuje uvnitř těchto "hotových" modelů. V přísném slova smyslu je tato kritika vlastně ideologickou, to znamená, že své myšlenky a hodnoty čerpá z daného systému, nevytvářejíc ani vlastní pojmovou základnu. Ve svých důsledcích křísí idealistickou morálku a náboženství. Marcuse vyčítá těmto školám, že odmítají právě základní Freudovy pojmy, bez nichž nelze pochopit jeho teorii historické struktury civilizace. Sem patří celá Freudova metapsychologie, jeho pozdní práce, teorie instinktů, a rekonstrukce prehistorie lidstva. Tyto teorie Freud sám považoval za pracovní hypotézy, vždy podřízené možné korekci, ale nelze je korigovat pouhou eliminací, jež nutně zplošťuje celé psychoanalytické pojetí. Tato deformace Freudovy teorie je jen výrazem kompromisu s danou skutečností, jasně sociálně podloženou. Podrobná kritika neofreudovců, konkrétně jejich hlavních představitelů K. Horneyové, E. Fromma a H.S. Sullivana tvoří samostatný oddíl knihy a dále pokračovala v diskusi v odborných časopisech mezi Marcusem a Frommem. V chápání základních problémů dvou odlišných interpretací Freuda, (event. Marxe) jsou obě koncepty ve své podstatě humanitním pojetím a obě hledají cestu budoucího vývoje v hlubším seujasnění samého obsahu humanismu.

Marcuseova analýsa nerozvíjí samu psychoanalýzu, nýbrž je příspěvkem k filosofii psychoanalýzy, již se Freud ve svém pojetí teorie člověka vřadil do velkých tradic filosofie a podléhá tím také filosofickým kritériím. "Pojem člověka, jak vystupuje z Freudovy teorie, je nevyvratitelným obviněním západní civilizace - a současně její neotřesitelnou obhajobou. Podle něho jsou dějiny člověka dějinami jeho potlačení. Kultura omezuje jak sociální tak biologickou existenci člověka a to nejen částečně, nýbrž v samotné instinktuální struktuře. Toto potlačení je právě předpokladem vývoje, pokroku. Pokud by byly základní instinkty člověka ponechány volnému sledování svých přirozených cílů, bylo by to nealucitelné s jakýmkoliv sdružováním a tudíž zachováním člověka. Nekontrolovaný Eros je fatální právě tak, jako jeho protipól, - instinkt smrti. Jejich destruktivní síla pramení z cílů, z uspokojení o něž instinkty usilují, a jež kultura nemůže připustit, tj. uspokojení jako takové, mající svůj smysl samo v sobě. Proto musí být instinkty odvráceny od svých přímých cílů, musí jim být v tom zabráněno. Civilizace začíná tam, kde dochází k efektivnímu zřeknutí se primárních cílů v uspokojování potřeb."

Střídavým výkyvům instinktů odpovídají též změny mentálního vybavení civilizace. "Animální pudy se stávají lidskými instinkty pod vlivem vnější skutečnosti" a touto skutečností, jež definitivně formuje instinkty stejně jako jejich potřeby a uspokojení, - "je společenský historický svět". Původní "uložení" pudů v organismu a jejich základní směr trvá, ale mění se jejich cíle i jejich projev. Všechny psychoanalytické pojmy (sublimace, identifikace, represe, introjekce) v sobě zahrnují proměnlivost instinktů. "Zvíře se stává člověkem jen základní přeměnou své přirozenosti, dotýkající se nejen cílů instinktů, ale i instinktuálních "hodnot" tj. principů, jež ovládají a řídí dosažení těchto cílů. Jako příklad změny hodnotového systému lze uvést přeměnu:

bezprostředního uspokojení
libosti
hry (zábavy)
neexistujícího potlačení
vnímavosti

v: odložené uspokojení
v: kontrolu libosti
v: práci (námaha)
v: jistotu, bezpečí
v: produktivnost.

Freud označuje tuto změnu jako přeměnu principu libosti v princip reality. Interpretace duševního "aparátu" v pojmech těchto dvou principů je základem jeho

teorie, jež tak zůstává přes všechny modifikace pojetím dualistickým. Dvě odlišné dimenze odpovídají rozdělení mentálních procesů na vědomé a nevědomé. Toto rozdělení je jak geneticko-historické, tak strukturální. Nevědomí, ovládané principem libosti, usiluje o získání "slasti" a mentální aktivitou odsunuje veškerou činnost, jež by působila v opačném směru, ve směru nelibosti, "strádání", bolesti. Tento princip se dostává do konfliktu s přírodním i společenským prostředím, kde člověk dochází "k traumatizujícímu pochopení, že plné a bezbolestné uspokojení jeho potřeb je nemožné." Po této zkušenosti nastupuje a získává převahu nový princip duševního vybavení, princip reality, který nahraňuje princip libosti. Člověk se učí vzdávat se okamžitých a nejistých slastí ve prospěch radostí kontrolovaných, odložených a "jistých". Nejde vlastně o nahrazení, ale o modifikaci principu libosti." "Zde ovšem psychoanalytická interpretace principu libosti odhaluje změnu nejen ve formě a "časování" libosti, ale v její samotné podstatě. Vyrovnání libosti s principem reality v sobě zahrnuje podrobení a obrácení destruktivních sil instinktuálního uspokojení, tj. jeho neslučitelnosti s danými sociálními vztahy a normami, zahrnuje v sobě přeměnu samotné libosti."

Teprve vznikem principu reality se lidská bytost - jež byla dosud pouhým svazkem animálních pudů - stává organizovaným Já (Ego). Usiluje o něco "užitečného", o něco, čeho lze dosáhnout bez zničení sebe sama a svého životního prostředí. "Tak lidská bytost vyvíjí funkci rozumu: učí se zkoumat skutečnost, prověřovat ji, rozlišovat mezi dobrým a zlým, užitečným a škodlivým. Člověk vytváří své schopnosti, - pozornost, paměť, úsudek, - stává se vědomým, myslícím subjektem s racionalitou, získanou zvenčí. Pouze jedna forma mentální aktivity zůstává mimo novou organizaci mentálního vybavení a mimo princip reality, - je to fantazie, jež jediná je vázána na princip libosti. Podřízení mentálního aparátu principu reality slouží nyní "vhodné změně reality" a je proměněno v činnost, v jednání. Tímto procesem vzrůstá lidská schopnost měnit skutečnost, měnit ji vědomě ve směru užitečnosti, což je slibné pro odstranění všech omezení v uspokojování lidských potřeb. Ovšem v této relaci nejsou ani přání, ani změna skutečnosti vlastními přáními individua. Jsou "organizována" společností, což vede k potlačení a přeměně původních instinktuálních potřeb individua." Civilizace zde vystupuje jako opak svobody.

Nahrazení principu libosti principem reality je velkou traumatickou událostí ve vývoji člověka a to jak ve vývoji druhu - fylogeneticky, tak individuálně - ontogeneticky. Podle Freuda nejde o událost jedinečnou, nýbrž stále se opakující, v historii lidstva i ve vývoji jedince. Fylogeneticky se poprvé objevuje v primární hordě, kdy si otec monopolisuje moc i rozkoš a donucuje syny k odříkání. Ontogeneticky se tato událost objevuje v raném dětství, kdy podřízení se principu reality je vynucováno rodiči a vychovateli. Tak je na obou stupních neustále reprodukováno podrobení. Původní panství otce je nahrazeno po úspěšné vzpouře panstvím synů - až se klanové formy vyvinou v systém institucionalizovaného sociálního a politického panství, v systém ovládnutí. "Princip reality se materializuje v systém institucí. Individuum, vyrůstající v tomto systému, jej přejímá jako povinnosti a zákony, jež přenáší další generaci."

Vítězství principu reality není nikdy úplné a jisté, o čemž právě svědčí fakt jeho znovu-nastolování. Dle Freuda civilizace neukončuje "přírozený stav" najednou a provždy. Nároky principu libosti, které civilizace ovládá a potlačuje, existují uvnitř této civilizace. "Nevědomí podržuje cíle poraženého principu libosti", přetrvávají zde a všemožně ovlivňují realitu, jež je nahradila. "Návrat potlačeného vytváří tabuisovanou hlubinnou historii civilizace." Jejím zkoumáním lze odkrýt skutečnosti individuální i společenské. "Freudova individuální psychologie je

v podstatě psychologií sociální. Represe je historickým jevem. Represivní kontrola instinktů není na člověka vložena přírodou, ale člověkem, společností. Praotec jako archeotyp panství působí řetězovou reakci zotročení, vzpoury a zesíleného panství jako stopy dějin civilizace. Od prvního potlačení dochází již k dvojnásobné represí, kdy totiž potlačení vzpoury z vnějšku je podpořeno potlačením zevnitř, kdy nesvobodné individuum vkládá své vládce a jejich přání do mechanismu duševního aparátu. Boj proti svobodě se reprodukuje v psychice člověka jako sebepotlačení potlačeného individua, a zpětně toto sebe-potlačení podporuje potlačení vnější. V této mentální dynamice Freud rozvíjí dynamiku civilizace."

Represivní modifikace instinktů je podle Freuda vynucena životní nutností (Lebensnot) a trvá dodnes. Člověk nemůže svobodně uspokojit své instinktivní impulzy a jejich společensky rozhodující modifikace je motivována ekonomicky. Energie členů společnosti musí být usměrněna od sexuální aktivity k práci. "Takováto teorie není nová a může se stát racionalizací různých forem potlačení." Do jisté míry je tomu tak i u Freuda, pokud boj obou principů je chápán jako antagonistický a věčný. Potud také by nebyla možná jiná civilizace než represivní. Freud nekompromisně ukazuje "na represivní obsah nejvyšších kulturních hodnot", popírá vyrovnaní represe a rozumu, na nichž je založena ideologie kultury. "Freudova metapsychologie je stále obnovovaným pokusem o tážení a odhalení oné hrůzné nutnosti vnitřního spojení mezi civilizací a barbarstvím, pokrokem a utrpením, svobodou a neštěstím, mezi Erotem a Thanatem. Freud nezkoumá kulturu z romantického či utopického hlediska, ale na základě utrpení a neštěstí, jež její výsledky zahrnují." Kultura tím není odmítána, ale je odhalována cena, již je zaplácena. Zde tedy jsou odhalovány racionalisace západního myšlení. Současně Freud rozvíjí tradici západního myšlení a podporuje jeho humanitní obsah, ačkoli jej ukazuje v tabuizované podobě. Je to "nárok a aspirace na stav, kdy svoboda a nutnost mohou být ve shodě, v jednotě."

Freudova interpretace bytí v pojmu Erotu konvenuje úrovni rané filosofie Platonovy, jež "nechápe kulturu jako represivní sublimaci, ale svobodný samovývoj Erotu." Později již je Eros absorbován v Logos a Logos je rozumem, potlačujícím instinkty. Aristotelem počínaje a Hegelem konče, západní filosofie uzavírá myšlenkový kruh, v němž "nejvyšším mode bytí a konečnou formou rozumu a svobody je nous, Geist, duch. Na počátku i na konci zůstává empirický svět v negativitě, je materiálem a zbraní ducha či jeho reprezentantů". Tak filosofie nejen svědčí pro princip reality, ovládající empirický svět, ale i pro jeho negaci. Cílem bytí je "uzavírací se kruh", "návrat z odcizení," ovšem ve sféře čistého myšlení, kde je vlastní oblast filosofie. "Mezi začátkem a koncem je vývoj rozumu jako logiky panství, pokroku prostřednictvím odcizení. Potlačené osvobození je potvrzeno v myšlence, v ideálu." Pouze Nietzscheova filosofie překračuje tuto ontologickou tradici. Nietzsche odkrývá veliký klam, na němž spočívá západní filosofie a morálka, tj. přeměna faktu v esenci a historických podmínek v podmínky metafysické. Ačkoli jeho teorie obsahuje prvky minulosti, - např. oslavu utrpení, v obrazu nového principu reality láme v zásadě dosavadní represivní souvislosti a předjímá osvobození od dědictví minulosti.

"Lětiny ontologie odrážejí tak princip reality, který stále výlučněji ovládá svět. Podněty, obsažené v metarysickém pojetí Erotu byly zasunuty a přežily v eschatologické deformaci, v hnutích heretiků, či v hedonistické filosofii." I v tomto Freud ve své teorii sleduje obecný trend: racionalita převládajícího principu reality nahrazuje metafysické spekulace o Erotu. Zatím jsou svobody, existující v říši rozvinutého vědomí a ve světě, který jím byl vytvořen, jen odvozené, kompromisní svobody, získané na úkor plného uspokojení potřeb. "Pokud by toto

uspokojení bylo štěstím, pak svoboda civilizace potlačuje štěstí modifikací jeho sublimací." Pouze v nevědomí chová osobnost touhu po integrálním uspokojení potřeb bez represe. "Jako takové je nevědomí bezprostřední identitou nutnosti a svobody," štěstí, jež je vědomím tabuisováno. Uchovává v paměti prošlé stupně individuálního vývoje, v nichž je dosahováno integrálního uspokojení potřeb. Zde ale minulost vznáší nárok na budoucnost, vytváří požadavek po znovu navrácené integraci, po onom "ráji", - ovšem na základě již rozvité civilizace. "Hledání ztraceného času" se stává - a to v psychoanalýze prostřednictvím osvobození potlačených obrazů a impulsů, uchovaných v nevědomí - "nástrojem budoucího osvobození".

Dialektika civilizace

"Freud připisuje rozhodující úlohu ve vývoji civilizace pocitu viny, resp. korelaci mezi pokrokem a rostoucím pocitem viny." Cena, jež je placena za pokrok civilizace, záleží ve ztrátě štěstí - tím, že stále narůstá pocit viny, stále hlouběji je prožíván pocit úzkosti, strachu. Pocit viny má svůj původ v Oidipově komplexu, odtud pochází pak celá řetězová reakce potlačování instinktů, Erotu, jako základu vývoje kultury.

"Civilizace především znamená pokrok v práci, tj. v práci pro obstarávání a zvyšování životních nezbytností. Tuto práci považuje Freud za neradostnou, neposkytující samu o sobě uspokojení." Většina práce je nelibidinózního charakteru a proto je nutné k ní donucovat. Neexistuje-li primární "pracovní instinkt", musí být energie, jež je pro práci nutná, "odňata" primárním instinktům, jimiž jsou instinkty sexuální a destruktivní. Práce je převážně dílem Erotu, sublimací libida. Sublimace se tak jeví základním předpokladem kultury. Tím dochází "k oslabení samotného Erotu, a k uvolnění destruktivních impulsů, což má za následek, že instinkty smrti usilují o převážení nad instinkty života (Erotu), a ohrožují tak samotnou civilizaci sebe-destrukcí, sebezničením." To vše se projevuje jak ve společenské sféře, válkou, masovým vyvražďováním genocidou atd., tak individuálně úzkostí, neurosou, pocitem ubohosti uprostřed rostoucího bohatství a poznání.

Marcuse správně namítá, že ne všechna práce znamená odříkání a neposkytuje pocit uspokojení. Na příklad celá sféra umělecké činnosti vyrůstá z potlačování instinktů a nesleduje represivní cíle. Zde by pak pojem sublimace označoval kvalitativně jiný obsah. V současné historické situaci je však "svobodná tvůrčí činnost" vzácným privilegiem a "základy civilizace byly a dosud jsou vytvářeny převážně odcizenou, strastiplnou prací, jež neuspokojuje individuální potřeby a zájmy". Freudova hypotéza o vzniku a obnovování pocitu viny osvětluje v psychologických pojmech sociologickou dynamiku, v níž "vzpouza potlačených proti potlačující moci v sobě zahrnuje identifikaci s touto mocí" a vede k její znovunastolení na vyšší úrovni. "Ekonomické a politické vřazení individua do hierarchického systému práce je současně sledováno instinktiálním procesem, v němž lidé jako objekty panství, vlády, reprodukuji své vlastní potlačení. Růst racionalizace moci se odráží tak v růstu racionalizace potlačení (represe). Tím, že je člověk udržován jako pracovní nástroj a nucen k odříkání a námaze, není ovládání jen specifickým privilegiem, ale v stále rostoucí míře udržuje společnost jako celek." Pocit viny je intensifikován, neboť revolta proti otci či společenské skupině se nyní vtěluje ve proti celé společnosti a tím je nemožné ji realizovat. "Racionalizace a fatalita pocitu viny se tak stává úplnou", vzpoura proti celému lidstvu je nemožnou.

Kultura průmyslové společnosti přeměnila lidský organismus v citlivý a dife-

rencovaný nástroj a vytvořila dostatek společenského bohatství, aby v něm vytvořila samotný cíl, smysl činnosti. "Přístupné zdroje umožňují kvalitativní změnu lidských potřeb. Racionalizace a mechanizace práce omezují množství instinktuální energie, absorbované námahou (odcizenou prací), osvobuzují energii pro cíle, získané svobodnou hrou, rozvojem individuálních možností. Technologie tak působí proti represivnímu využívání energie a šetří čas, nutný pro vývoj potřeb za hranicí životních nutností." Jestliže společnost neumí využít rostoucí produktivity pro omezení represe, "produktivita se staví proti člověku, stává se nástrojem univerzální kontroly. Totalitarismus roste v průmyslové civilizaci tak, jak panství převažuje nad produktivitou a váže využití jejích možností". Obrana proti odhalení tohoto stavu vytváří společenský mechanismus, v němž vzrůstá kontrola už ani ne tak instinktů, jako vědomí, jež by mohlo odhalit možnost lepšího uspokojování potřeb. Tak dochází k dnes běžné "manipulaci vědomí", popsané z mnoha aspektů v růstu kontroly nad všemi sférami i dosud volné "soukromé" a "mimopracovní" aktivity. Dochází dokonce k uvolnění sexuálních "tabu", za cenu asimilace sexuálních vztahů se vztahy sociálními, pokud neznamenají osvobození Erotu. Totální negace principu ovládajícího potlačenou skutečnost je vřazena do systému kontroly, jemuž nadále slouží. "Tato negace je vlastně koordinací a "positivním statem quo"; noci se dnem, světa snu se světem skutečnosti, fantasie a frustrací (zmařením)."

Ve světě přeměny "volného" kapitalismu v "organizovaný", v přeměně rodinného a individuálního podnikání v systém neosobních podniků a asociací, kde sociální hodnota individua je především měřena standartizovanými schopnostmi a kvalitami, stává se represivní organizace instinktů organizací kolektivní a druhový atom individua se stává atomem sociálním. "Super-ego se stává depersonalizovaným." Obraz otce, pána, vladaře mizí za institucí a vrcholná moc se stává anonymní. Odpovědnost za celou organizaci nelze již připisovat jednotlivci, či jeho symbolu, je v celém "systému". Bolest, frustrace, nemožnost plného života individua pochází přímo z vysoce produktivního a dobře prosperujícího systému. Pocit viny je zde, - ale proč, za co - ve světě materiální prosperity a intelektuálního pokroku? "Individuum nenalézá nyní dost "mentálního prostoru", aby se vyvinulo proti tomuto pocitu" - být v agresivní formě a integruje i emotivně v konformitu. Pocit viny však zůstává ve formě viny kolektivní.

Proces odlidštění, který je obsahem popisů současné západní sociologie - v níž vytváří již stereotypní kliše - je správný, ale jeho zaměření je chybné. Retrogresivní není mechanizace a standartizace, ale jejich obsah, ne obecná koordinace, ale její skrývání za předstírané svobody a volnost. Pod vládou velkých korporací je život omezen ve zcela konkrétním sociálním smyslu; zboží a služby, které individuum kupuje, kontrolují jeho potřeby a omezují jeho možnosti. Výměnou za zboží prodává člověk nejen svou práci, ale i svůj volný čas. Lidé mají nesčíslné možnosti výběru, volby - všechny ovšem jsou stejného druhu, zaměstnávají je a odvracejí jejich pozornost od skutečného obsahu, - tj. od uvědomnění si faktu, že člověk může dnes jak méně pracovat, tak méně určovat své potřeby a jejich uspokojení. "Ideologie dneška je v tom, že výroba a spotřeba reprodukuje a ospravedlňuje panství. To nemění skutečnost, že samy o sobě jsou pro lidstvo kladem", ale jejich účinek v daném systému znamená pro individuum obětování jeho vědomí i snů, pro lidstvo pak oběť slibu svobody pro všechny.

"Rozpor mezi potencionální svobodou a skutečným potlačením dnes dozrává a proniká do všech životních sfér. Racionalita pokroku zvyšuje irracionalitu jeho organizace a zaměření. Sociální soudržnost a administrativní moc jsou dostatečné proto, aby ochránily celek od přímé agrese, ale nemohou odstranit akumulovanou agresivitu."

Její zaměření na všechny, kteří nepatří k danému celku, stírá rozdíl mezi válkou a mírem, mezi pravdou a propagandou a vrací vývoj o několik historických epoch nazpět. "Impulzy této sadisticko-masochistické regrese jsou již nově "civilizovány". Stávají se totiž sociálně "užitečnými" přímo, bez sublimace, - v podobě koncentračních táborů, světových válek atd."

Shoda historických etap má však svůj kvalitativní rozdíl. Jsou jim dané možnosti té které etapy vývoje. Není jen formální odlišností, zda existují technické vynálezy schopné učinit lidstvo trpícím - či bohatým a šťastným; není pouhým rozdílem kvantity, zda jsou tisíce lidí zabíjeni v bitvě, či vědecky vyhlazování za pomoci lékařů a inženýrů. Je zásadně odlišné, zda jsou lidé přirozeně neznalí, či zda jsou uměle ohlupováni denními informacemi a "zábavami". "Zcela nově je dnes teror sloučen s normalitou, destrukce s konstruktivitou, irracionalita s racionalitou. Pokrok neustále zužuje základy represe." "Odcizení práce je takřka úplné. Pracovní linka továrny, rutina kanceláře, prodej a koupě, ztratily spojení s lidskými možnostmi. Pracovní vztahy se staly vztahy mezi osobami jako zaměnitelnými objekty vědeckého řízení a odborné výkonnosti." Za ilusorními možnostmi "soutěžení" se svět práce stal systémem živých a neživých věcí, stejně podřízených "správě". "Lidská existence je v tomto světě pouhým materiálem, látkou, - nemá svůj vlastní vnitřní princip vývoje. Stav ustrnutí se týká též instinktů, jejich zábran a jejich modifikací. Původní dynamika se stala statickou, vzájemné působení mezi ego, super-ego a id se stávají automatickými reakcemi."

Manipulace a omezování vědomí vede k tomu, že člověk si není sto uvědomit a poznat tyto skutečnosti, ztrácí znalosti o tom, co se skutečně děje, ztrácí své sepeřít s danou kulturou. Ideologie produktivity a panství ztrácí nyní instinktuální i racionální základ. "Teorie odcizení je výrazem skutečnosti, že člověk se nemůže realizovat ve své práci, že jeho život se stal nástrojem práce a její produkty se staly mocí, nezávislou na něm jako na jednotlivci. Zdá se, že osvobození z tohoto stavu neusiluje o zadržení odcizení, ale o jeho rozvinutí, dokončení, že najde o oživení potlačené a produktivní osobnosti, ale o její odstranění. Vyloučení lidských možností ze světa (odcizené) práce vytváří předpoklad pro vyloučení práce ze světa lidských možností." Princip produktivity jako pokroku a jeho kulturní hodnoty se stává bezcenným za této historické situace. Boj o existenci získává nové základy a cíle, stává se bojem o možnost volného a svobodného rozvoje lidských schopností, bojem proti dřině, nemoci a smrti. Zatím co dosud pokrok souvisel s kontrolou instinktuální dynamiky, reorientace boje za existenci by zahrнула v sobě právě rozhodující změnu této dynamiky. Nová základní zkušenost bytí by tak změnila lidskou existenci v jejím celku.

"Pokus o nástin teoretického pojetí kultury za hranicí dosavadního principu reality je - dle přísně chápaných termínů - nerozumný. Rozum je totiž v hranicích této skutečnosti její racionalitou." Již v samých začátcích západní civilizace, než došlo k institucionalizaci těchto principů, byl "rozum chápán jako omezení, potlačení instinktů. Vlastní oblast instinktů, smyslovost, byla pojímána jako nepřátelská a zhoubná vůči rozumu. Filosofické kategorie, vyjadřující lidskou existenci, podržely vztah mezi rozumem a potlačením. To, co patří do oblastí smyslovosti, impulsu, radosti a spontaneity, má být omezeno a potlačeno jako antagonistické vůči rozumu." Vláda represivního rozumu nebyla však nikdy monopolní. Freudův důraz na skutečnost, že fantazie, imaginace v sobě uchovává pravdu, neslučitelnou v dané situaci s racionalitou, navazuje též na dlouhou historickou tradici. Fantazie uchovává proti této rozumné formě poznání, v odporu vůči ní, nárok na integrální spojení člověka a přírody, jež jsou racionálně potlačovány. Ojediněle nacházíme v kultu-

ře požadavky po sjednocení "vnitřních i vnějších možností a sil a jejich vyvození z produktivní imaginace" (Novalis) či surrealistický program "de pratiquer la poésie".

Jako pratytypy zůstávají hlavně symboly heroů, jimiž lidstvo vytváří své životní vzory a určuje své postoje. V nich odpovídá právě typu dnešní skutečnosti vzor Prometheus, jenž ve vzpouře proti bohům a za cenu věčného utrpení symbolizuje proces ovládnutí přírody a vytváření kultury. Protikladnými symboly jsou postavy Orfeje a Narcisse. Jejich odpor vůči řádu prometheovského ovládnutí vytváří současně novou skutečnost, jež se řídí zásadně odlišnými principy. Orfický Eros přetváří bytí, přemáhá krutost a smrt: jeho řečí je píseň, jeho prací je hra. Narcisistický život je životem krásy a rozjímání. Oba tyto symboly převádějí princip reality do estetické dimenze, již musí být princip reality prověřen. "Estetická dimenze, estetický rozměr nemůže ovšem hodnotit princip reality, neboť je sám v podstatě "nereálný". Uchoval si svou autonomii a svobodu vůči tomuto principu jen za cenu toho, že není erektivní v dané skutečnosti. Imaginace - jako mentální konstitutivní schopnost - a estetická existence jsou v dané skutečnosti nepotřebné." Marcuse analyzuje dějiny pojmů "estetična", v nichž nachází vnitřní spojení mezi radostí, smyslovostí, krásou, pravdou, uměním a svobodou. Zaměřuje se hlavně na Kantovu interpretaci antagonismu subjektu a objektu v dichotomii mentálních schopností - smyslové a intelektuální. Estetický rozměr zde umožňuje "zprostředkování mezi smysly a intelektem", imaginace se stává "třetí" mentální schopností, v níž se setkávají dva základní póly lidské existence a oba jsou v ní prověřovány. Zde se též "střetá říše přírodní nutnosti a svobody."

Z Kantovy filosofie vyvozuje pak Schiller své pojetí nového druhu civilizace. Zde již není estetická dimenze ornamentem a luxusním svátkem, ale estetická funkce se stává universální, "stává se principem, ovládajícím celou lidskou existenci, - což předpokládá totální revoluci ve způsobu vnímání a cítění". Taková revoluce je ovšem možná pouze tehdy, dosáhne-li civilizace nejvyšší zralosti, kdy omezení potřeb bude nahrazeno omezením nadbytku, - kdy bude člověk pobízen k "svobodnému pohybu a vyjádření, jež bude samo o sobě cílem i prostředkem". Impuls hry, zaručovaný právě schopností imaginace, přetvoří skutečnost tak, že objektivní svět nebude zakoušen ani jako příroda, ovládající člověka, ani jako příroda jen člověkem ovládaná. Tím dochází jak ke změně objektu zkušenosti, tak i subjektivního světa. Člověk přestane být pouze nástrojem práce, - aniž bude pouze trpně pasivním. Lidská aktivita, za hranicemi žádosti a úzkosti, bude "svobodnou manifestací lidských možností".

Základním smyslem Schillerova pojetí (viz Kantovu Zweckmässigkeit ohne Zweck, Gesetzmässigkeit ohne Gesetz) je záchrana kultury zrušením represivní kontroly, již civilizace vložila na smyslovost, "smíření zákonů rozumu se zákony a zájmy smyslů". V idealistické formě se tato kritika setkává s Freudovou koncepcí možnosti smíření mezi principem reality a principem libosti, i s oceněním role katarze, imaginace. Idealistická a materialistická kritika civilizace souhlasí s nutností plného rozvoje civilizace, zaručujícího člověku svobodu na základě překonání pouhého boje o existenci. Říše svobody leží za říší nutnosti. "Říše nutnosti, práce je nesvobodou, neboť člověk je v ní determinován cíli a funkcemi, jež nejsou jeho vlastními a nedovolují svobodný rozvoj lidských možností a přání. Proto je lépe definovat optimum této říše standarty racionality, než požadavky svobody. Maximum, jehož lze zde dosáhnout je dokonalá organizace výroby i distribuce, jež umožní strávit nelidskou, mechanickou a rutinovanou prací co nejkratší dobu." Zde se individuum vyvíjí spíše vně represivní práce, v níž není a nemůže být individualita cílem a smyslem.

V daném systému ovládnutí se doplňují represivní struktura rozumu a represivní organizace rozumu doplňujícími smyslovými možnostmi. "Desublimace rozumu je tedy stejně podstatným procesem při vzniku svobodné kultury, jako desublimace smyslovosti." Osvobození civilizace vyžaduje osvobození potlačených instinktů a jejich včlenění do organické struktury lidské existence - z níž byly odděleny. Toto osvobození přemění pak samotnou strukturu.

Základem změny této struktury je přeměna primární sexuality v Eros, v instinkt života, jak jej nacházíme ve Freudových pozdních pracích. Takováto samo-sublimace sexuality vyžaduje skutečnost, že za určitých podmínek může vysoce civilizovaná společnost vytvořit takové lidské společenské vztahy, jež nemusí být podřizovány organizaci potlačující instinkty. Překonání dané historické úrovně znamená vývoj instinktů od sexuality ve službách reprodukce, tj. její specialisované funkce, v kvantitativně i kvalitativně přeměněný Eros, poskytující libost celému organismu, který je nyní jako celek substrátem Erotu, jako nové formy sexuality. Modifikace sexuality, její sublimace, jsou rovněž odlišné od Erotu a odpovídají principu reality v dané historické etapě vývoje. Vzniká tak pojem ne-represivní sublimace, v němž Eros usiluje o vytváření života, jako substance, ve stále větších jednotkách, aby mohl být zachován a rozvinut ve vyšší vývojové formy. "Zde se biologické pudy stávají instinkty kulturními, princip libosti odhaluje vlastní dialektiku. Erotický cíl udržení celého organismu jako subjektu - objektu libosti žádá neustálé zjemnění organismu, prohloubení jeho smyslovosti, zvýšení schopnosti vnímání. Tento cíl vytváří vlastní plány, jež je nutné uskutečnit: zrušení námahy, zlepšení životního prostředí, boj s nemocemi atd. Všechny tyto cíle a aktivita pramení přímo z principu libosti a současně konstituují práci, jež individua sdružuje ve stále větší jednotky." Tak dochází k modifikaci impulsů, aniž jsou odvráceny od svých cílů. "Je to tedy sublimace a kultury, ale tato forma sublimace má za cíl a přechází v systém rozšiřujících se a trvajících libidinosních vztahů, jež jsou pracovními vztahy." Jde o problém práce, jako užitečné sociální aktivity, bez represe a represivní sublimace.

Marcuse na základě Freudových pozdních prací dospívá k závěru, že tento problém je řešitelný - jak z hlediska instinktuální struktury jednotlivce tak z hlediska jeho existence ve vysoce vyspělé společnosti, - změnou charakteru práce, jež se musí stát hrou, svobodnou hrou lidských možností. Změněné sociální podmínky pomohou vytvořit instinktuální základnu pro přeměnu práce ve hru. Sublimace a panství, spolu souvisí. Bude-li zrušeno jedno, a to je dnes společensky reálné, - lze dosáhnout změny struktury osobnosti a základních postojů vůči lidem i přírodě, jež jsou charakteristické pro západní civilizaci. Myšlenka libidinosních pracovních vztahů na základě vymožeností vyspělé průmyslové společnosti má malou tradici v západním myšlení. Je pravdou, že současný stav zde není vhodným popudem - normální druh práce jako společensky užitečné aktivity neuspokojuje vlastní impulzy, potřeby a schopnosti jednotlivce, neboť jde o odcizenou práci. Dělat práci proto, že musí být udělána je právě přívrastkem odcizení, je totální ztrátou instinktuální a intelektuální svobody, represí, jež se stala ne druhou, ale primární přirozeností člověka. Je zásluhou psychoanalytické teorie, že nekompromisně odhaluje antihumanistické síly, skrývající se za teoriemi a filosofií "produktivity" jako pokroku. Nutnost takovéto práce je neurotickým syndromem, je naší oporou, je pokusem, abychom se cítili platnými za podmínek, jež nedávají smysl naší práci a naší existenci.